

AQLAN ZAIF O'QUVCHILARDA O'QISH JARAYONINING PSIXOFIZIK TUZILISHI XUSUSIYATLARI VA TAHLILI

Muzaffarova Xayitgul

JizzaxDPU Maxsus pedagogika kafedrasida katta o'qituvchisi

Yuldosheva Mohira

Logopediya yo'nalishi II-bosqich magistri

Annotasiya : *Maqolada yozma nutqni egallash umuman insonning ijtimoiy moslashuvida zarurligi, bu nutqni egallab olish o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga, shaxsmi shakllantirishga va ularning ijtimoiy-mehnatga moslashuviga imkon yaratishi, yozma nutq, og'zaki nutq kabi tafakkurning asosiy vositasi hisoblanishi haqidagi tadqiqotchilar fikr - mulohazalari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar. *Nutq faoliyati, disgrafik va orfografik xatolar, qiyosiy tahlil, yozuv kamchiliklari, o'quvchi, disorfografiya, somatic, psixik holat, maktab, psixik funksiyalar, diqqat, xotira, nutq, tasavur va tafakkur.*

Annotation : *The article analyzed the researchers' opinions about the need to socialize an entire person, that learning this speech allows students to develop their thinking, to form an individual, adapt them to social and social activities, and to be considered the main tool of tafakkurning, such as written discourse and oral discourse.*

Keywords. *Speech activity, dysgraphic and spelling errors, comparative analysis, writing deficiencies, student, dysmorphography, automatics, psychological condition, school, psychological functions, attention, memory, speech, taste and thinking.*

O'qish nutq faoliyati turlaridan biridir. Nutq faoliyati - fikrning moddiylashuvi, ya'ni uning so'zga aylanishi jarayonidir (L. S. Vigotskiy). Uning yordami bilan siz o'z fikrlaringiz va his-tuyg'ularingizni ifodalashingiz, shuningdek o'zgalari nima haqida xabar berishini tushunishingiz mumkin. A. K. Aksenovning fikricha, o'qish nutq faoliyatining bir turi bo'lib, uning maqsadi harfni tovushga aylantirish va o'qilgan ma'lumotni tushunishdir [2]. Ushbu ta'rifdagi muhim nuqta shundaki, o'qish so'zning tovush shaklini to'g'ri tushunishga yordam beradi, chunki o'qishni boshlagan bola albatta tovushga tayanadi. Bog'inma-bo'g'in o'qish jarayoni bir necha bosqichlardan o'tib, asta-sekin to'g'ri, ongli, ravon, o'z-o'zidan ifodali o'qishga aylanadi. Ammo o'qish davomida bola notanish so'zni uchratishi bilanoq, u yana pichirlab o'qishga o'tadi.

Hozirgi vaqtdagi jamiyatda turli hayotiy vaziyatlarda yozma nutq orqali muloqot, aloqa qilish ehtiyoji har kuni yuzaga keladi. Yozma nutqni egallash umuman insonning ijtimoiy moslashuvida, xususan esa maktabning bitiruvchisi uchun ham juda zarurdir. Yozma nutqni egallab olish o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga, shaxsmi shakllantirishga va ularning ijtimoiy-mehnatga moslashuviga imkon yaratadi. Yozma nutqni shakllantirish boshlang'ich sinf o'quvchilarini rivojlantirishning muhim tomonlaridan biridir.

Yozma nutq, og'zaki nutq singari tafakkuming asosiy vositasi hisoblanadi. U faqatgina tayyor fikmi ifodalabgina qolmay, balki tafakkuming shakllanish jarayonida xam ishtirok etadi.

Rus psixologi L.S.Vigotskiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'quvchining shaxsini va nutqini shakllanishi individ tomonidan avvalgi avlodlar to'plagan ijtimoiy tajribani o'zlashtirish yo'li bilan amalga oshadi deb ko'rsatadi. Insonning shaxsi o'zining tabiatiga ko'ra ijtimoiy bo'lib, psixik jarayonlarning rivojlanishi atrofda ijtimoiy muhit, jamiyatda yuz beradi deb ta'kidlaydi.

L.S.Vigotskiy o'zining ilmiy izlanishlarida quyidagi fikrlarni bildiradi: "O'quvchi psixikasining rivojlanishi ijtimoiy xarakterga ega. Bunda muhim shartni o'qitish va ta'lim egallaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarda psixik jarayonlarning ongliligi va ixtiyoriyligi yuzaga keladi va rivojlanib boradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi yozma nutqni o'rganib boradi, yozma nutq og'zaki nutqga nisbatan idrokning to'liqliligini, bayonning o'ylanganligini talab etadi"⁴.

O'quvchi shaxsining psixik rivojlanishida yozma nutqning muhimligini rus tadqiqotchilari P.O.Afanasyeva, V.A.Dobromislova, T.A.Ladijenskaya, M.S.Zakojumikovalar o'z ilmiy ishlarida asoslab berganlar. O'quvchilarda og'zaki va yozma nutqning buzilishi muammosi ancha yillardan buyon tadqiqotchilarning diqqat markazida turibdi.

Yozma nutqning buzilishi birlamchi, mustaqil nutq buzilishi sifatida olib qaralishi lozimligi haqidagi fikrni birinchi bo'lib 1877 yilda doktor A.Kussmaul bildirdi. Muallif buni "so'zlarga bo'lgan ojizlik" deb atagan. Binobarin, ushbu holatda bolaning ko'rish qobiliyati, nutqi va intellekti buzilmaydi. A.Kussmaul ushbu buzilishlarga alohida nuqson sifatida qaragan. O'sha davrlarda qisqa muddat ichida yozma nutq buzilishlari haqida juda ko'p maqolalar chop etilgan bo'lib, "so'zga ojizlik" atamasi ommaviylashib ketadi.

Yozma nutq buzilishlari haqida maxsus ishlar birinchi bo'lib 1896 yil ko'z shifokorlari Dj.Ker va V.Morganlar tomonidan chop etildi. Bu mualliflar aleksiya va agrafiya nutq buzilishlarini o'rgangan birinchi tadqiqotchilar hisoblanadi. Ular o'qish va yozuvdagi buzilishlarni o'rganishning dastlabki bosqichlarida bosh miyaning qisman shikastlanishi natijasida kelib chiqadigan alohida bir-biriga bog'liq boimagan mustaqil nuqson deb qaraganlar. Bu yo'nalish tarafdorlari bo'lgan mualliflarning Dj.Kerr, V.Morgan, D.Qnshelvud, P.Ranshburg va boshqalar takidlashicha, bunday buzilishlarning asosini ko'rish qobiliyatining to'liq emasligi natijasida so'zning harflar tarkibini anglay olmaslik yoki aqli zaiflik tashkil etadi.

O'qish va yozishdagi buzilish klinikasi P.A.Tkachev va S.S.Mnuxinlar tomonidan amalga oshirilgan. Boshqa mualliflarning qarashlari hamda o'zlarining tadqiqotlaridan kelib chiqib ular quyidagi xulosaga keladilar, yani o'qish va yozishdagi bimlishlar alohida buzilish, balki birlamchi patologiya asosidagi o'qish va yozish buzilishlari bilan vujudga keladi.

---

⁴ Vigotskiy L.S. Sobraniye sochineniy. - Moskva 1992 g.

S.S.Mnuxinning ta'kidlashicha, ushbu buzilishlarning asosiy sabablari turli ko'rinishdagi asoratlar, ya'ni alkogolizm, psixopatiya, ota-onalardagi epilepsiya (tutqanoq kasalligi), tug'ruq davridagi asoratlar va shikastlanishlar hisoblanadi. S.S.Mnuxin ushbu buzilish oilaviy tus olishini ham ko'rsatib o'tgan. Ba'zi mualliflarning ta'kidlashicha, o'qish va yozuvdagi kamchiliklar psixik rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda va oligofreniyaning sindromi sifatida nomyon bo'ladi (Y.G. Demyanov, Ye.M. Mastyukova, I.I. Amburkaytes).

Nutqni o'zlashtirishda o'quvchining eshitish qobiliyati muhim ro'l o'ynaydi. Eshitish qobiliyati ikkiga bo'lib o'rganiladi: fizilogik eshitish va fonematik eshitish. Fiziologik eshitish - bu nutqdan tashqaridagi barcha tovushlarni eshita olish, ma'lum bo'g'in va so'z ichidan aniqlay olish, bir-biridan ularni sifat belgilariga (unli, undosh, jarangli, jarangsiz) ko'ra bilish va farqlay olishdir. L.R.Luriya nutq tovushlari va fonemalar tilning fonematik tuzilishiga bog'langan tizimdan tashkil topgan bo'lib, bu nutq tovushlarini bir-biridan farqlash uchun, ularni shu tizimga mos ravishda kodlashtirish, ya'ni fonematik belgilarni haqqoniy bo'lmagan "variantlardan ajrata olish kerak" degan fikmi ilgari surgan.

L.K.Nazarova fikricha, fonematik tasavvurlar o'quvchida fonemalarning turli variantlarini kuzatishi natijasida shakllanadi. Bunda har bir nutq tovushining turli xil talaffuz variantlarini yagona tovushga birlashtira olish ko'nikmasi ko'zda tutiladi. Muallif bu ko'nikmalarni so'zning tovush tahlilini shakllantirishda asos deb hisoblaydi. L.K.Nazarova va V.G.Ananyev fonematik tasavvur deganda, tovush shakli jarayonida shakllanuvchi fonemalarni nozik farqlay olish qobiliyatini tushunadilar.

R.Ye. Levina nutq buzilishlarni tahlil qilar ekan, tilning tizimligidan kelib chiqib, nutqning alohida komponentlardagi buzilishlari o'rtasidagi aloqani ochib berdi. Uning tekshirishlari shuni ko'rsatadiki, nutqning talaffuz kamchiliklari ikkilamchi omil sifatida fonematik idrok nuqsonlariga, tovush analizining buzilishiga, o'qish va yozishni, og'ir xollarda esa tilning lug'at va grammatik tuzilishini o'zlashtirishning kechikishiga sabab bo'ladi.

F.A.Rau, M.Ye.Xvatsevlar tekshirishlarining boshlang'ich bosqichini rivojlanishida o'qish va tovushlar talaffuzidagi buzilishlar o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligi haqida fikr yuritadilar. Savodni egallashda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar salbiy ta'sir qilishiga katta ahamiyat bergan Rau bu xodisani eshitish diqqatining va og'zaki nutqning buzilishidan deb hisoblaydi. N.A.Nikashina, R.Ye.Levina, L.F.Spirova, G.A.Kashe, I.K.Kolpakovskaya, G.V.Chirkina, A.V.Yastrebovalar nutqning lug'at va grammatik tomondan shakllanmaganligi savodni o'zlashtirishda salbiy ta'sir etishini, o'quvchilarda og'zaki nutqdagi kamchiliklar yozma nutq buzilishlariga olib kelishini isbotlab berdilar hamda, nutqida kamchiligi bor o'quvchilarda yozma nutq buzilishini oldini olish va bartaraf etish bo'yicha korreksion metodikalarini yaratdilar.

Ko'pgina chet ellik mualliflar ham yozuvdagi disgrafik buzilishlarni korreksiyalashda og'zaki nutqni, fonematik idrokni, tovushlar analizi va sintezini rivojlantirish kerakligiga katta ahamiyat beradilar (Sawa V., Sawar K., Bitnar-Xis).

A.V.Yastrebova nutqi to'liq rivojlanmagan umumta'lim maktab o'quvchilarida korreksion ish asoslarini ishlab chiqadi, fonematik kamchilikka ega bo'lgan o'quvchilarda og'zaki va yozma nutqni har tomonlama tahlil qildi, ushbu kategoriyadagi o'quvchilarda ona tilida dastur materiallarim o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni yo'qotish va nutq nuqsonlarini bartaraf etish bo'yicha korreksion ishning mazmuni, bosqichlari va ish usullarini ishlab chiqadi.

G.A.Kashe o'quvchilarga tovush analizi va sintezi usuli bo'yicha savod o'rgatish uchun, ularni barcha nutq tovushlarini farqlashga, so'zlami bo'g'inlarga, bo'g'inlami tovushlarga ajrata olishga, so'zda tovushlami ketma-ketligini aniqlash, gapni so'zlarga bo'lishga o'rganish zarurligini ta'kidlaydi.

I.V.Pashchepovanning tadqiqotidan yana bir g'oyat muhim xulosa kelib chiqadi: nutqida kamchiligi bor o'quvchilarda disgrafiya nutqiy bo'lmagan bir qator psixik funksiyalarning (analiz, sintez, qiyoslash, tasniflash, eshitish-nutqiy xotira, diqqat, ritmik tasavvurlar kabi nutqiy-mantiqiy operatsiyalar) shakllanmaganligi bilan belgilanadi.

R.Ye.Levina va R.M.Boskisar yozma nutq buzilishi mohiyatini, sabablari va mexanizmlarini o'zlarining fundamental tadqiqotlarida ko'rsatib otdilar. Ular shuningdek «akustik agnoziya» holatini ta'riflab, o'quvchida eshitish saqlangan holda, fonematik qabul qilishning buzilishi natijasida uning og'zaki va yozma nutqida kamchiliklar kuzatilishini ko'rsatib berdilar. Keyinchalik R.M.Boskis va R.Ye.Levinalar tomonidan birinchi marta o'quvchilarda akustik gnozis buzilishlarning belgilari aniqlandi. R.Ye.Levinaning fikricha, savod o'rganish fonematik qabul qilishning yetarli darajada rivojlanganligiga bog'liq.

R.Ye.Levina shuningdek birinchi bo'lib harflami almashtirishdagi xatolarni ham to'liq tahlil etdi, hamda ushbu xatoni fonematik yetishmovchilik bilan bog'liq bo'lgan yozma nutq buzilishidagi disgrafik xato deb hisoblashni taklif etdi.

V. N. Kornev yozuvdagi kamchiliklarni o'rganishda yangi yo'nalishga asos soldi: disgrafik va orfografik xatolarning qiyosiy tahlili. Uning tadqiqotlarida o'ziga xos yozuv kamchiliklariga ega bo'lgan o'quvchilarda har xil turdagi xatolar o'rtasidagi bog'liqlik mavjud ekani ishonarli tarzda asoslab berilgan.

A.N.Komevning fikricha, disorfografiya kuzatilgan o'quvchilarda orfografik malakalarning shakllanishida asosiy qiyinchilik qoidalarni yod olishda emas, balki yozish jarayonida ularni qo'llashda namoyon bo'ladi. Yozuvning buzilishi bir necha sabablarga ega: bu holat bolaning umumiy somatik va nerv-psixik holati, maktabda o'qishga emotsional tayyor emasligi, bilim ko'nikmalarining yetarli emasligi, psixik funksiyalar (diqqat, xotira, nutq, tasavur va tafakkur)ning buzilishi yoki to'liq shakllanmaganligi natijasida kelib chiqishi mumkin. Har bir bola alohida rivojlanish xususiyatiga ega. o'qish va yozuvda kamchiligi bo'lgan o'quvchilar umumiy tekshirilganda, ularning ko'pchiligida nerv sistemasining buzilish kuzatilgan. Keyingi yillarda nevrologik patologiya bilan tug'ilayotgan bolalar soni ko'payib bormoqda. Nevrologik simptomlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Qabul qilish qobiliyatining sustligi;
- Tez - tez bosh og'rib turishi;

- Aqliy mehnat bilan shug'ullanganda tez charchab qolish;
- Diqqatning yetarli emasligi;
- O'z xatti-harakatini to'liq boshqara olmaslik;
- Xotiraning sustligi.

Shuni inobatga olish lozimki, yuqorida ko'rsatilgan belgilar rivojlanishning me'yoridan chetlashishga to'liq sabab bo'lmaydi. Bunday belgilar miyaning minimal disfunktsiyasi sifatida ma'lum. Bu belgilar bola ta'lim olishni boshlaganda, uning nerv sistemasiga katta hajmda yuklama tushganda namoyon bo'ladi. Yozma nutqni egallash nutq-eshituv, nutq-harakat, umumiy harakat analizatorlari, xamda fazoviy qabul qilish, ko'rish xotirasi kabi psixik funksiyalar bilan bog'liq. Odatda ushbu funksiyalarning o'zaro bog'lanishi 7 yoshga kelib shakllanadi. Maktab dasturini o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar sababini bilish, aniqlash, farqlash uchun bolaning maktabga tayyorligi nimalardan iborat ekanligi haqida tushunchaga ega bo'lish kerak. Tibbiyot va psixolog olimlar quyidagi tayyorgarlik darajalarini ko'rsatadilar:

1. Bolaning jismonan tayyorligi: bolaning vazni, bo'yi, jismonan baquvvatligi, muskullar tonusi, ko'rish, eshitish, umumiy harakat ayniqsa mayda qo'l motorikasi, ya'ni barmoqlar harakati (qalam - ruchkalanii to'g'ri ushlar uchun) bilan ko'rishning bog'liqligi, nerv sistemasi holati, qo'zg'aluvchanlik va tormozlanishning me'yordaligi, diqqatni jamlay olishi, aqliy ish faoliyatining me'yorida rivojlanganligi;

2. Intellektual tayyorligi: lug'at boyligining kengligi, bilish jarayonlarning rivojlanish darajasi (diqqati, xotirasi, ko'rish-fazoviy qabul qilish, tasawuri, nutqi), berilgan vazifani mustaqil bajara olishi, bajaradigan ishni rejalashtira olishi, vazifani talab darajasida bajarishi hamda o'z kamchiliklarini topa bilishi;

3. Ijtimoiy-shaxsiy tayyorligi: o'z hatti-harakatini boshqara olishi, o'z oldiga qo'ygan maqsad va kattalar talabini bajarishga intilishi, ijtimoiy holatini tushunishi, o'quv mativlami tushuna bilishi (nima uchun o'qish kerak);

4. Emotsional-irodaviy tayyorligi: bolaning oldiga qo'ygan maqsadni bajarish uchun o'zini tayyorlab borishi, maqsadga yetish uchun harakat qilishi, to'siqlarni yenga olishi, faoliyat davomida yutuq va kamchiliklarga to'g'ri munosabatda bo'lishi, kamchilik va mag'lubiyatlardan tushkunlikka tushmasligi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muminova L., Ayupova M. "Logopedia". The T., Teacher 1993 y
2. Nurkeldiyeva, D. A., M. Y. Ayupova, and Z. M. Ahmedova. "Barmoqlar mashqi va logopedik o'yinlar." T.: Yangi asr avlodi (2007).
3. Ayupova, M. Yu. "Speech Therapy Publishing House of the National Society of Philosophers of Uzbekistan." (2007).
4. Ayupova, M. Y. "Logopediya. Ozbekiston Respublikasi Oliy va orta maxsus talim vazirligi." T.: Ozbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti (2019).
5. Ayupova, Mukarram Y., and Shahnoza M. Amirsaidova. "Meaning of Speech in Mental Development of Child." Eastern European Scientific Journal 2 (2018).
6. Ayupova, Mukarram, and Aziza Jumabayeva. "Pedagogical and psychological characteristics of speechimpaired children in preschool education." Science and Education 2.5 (2021): 544-549.
7. Ayupova, Mukarram Yu. "Speech Preparation of Preschool Children with Speech Deficiency for School Education." Journal of Pharmaceutical Negative Results (2022): 2345-2353.
8. Ayupova, Mukarram Y. "Characteristics of general and small motor functions in children with dysarthric speech deficiency." current research journal of pedagogics 3.02 (2022): 13-21.
9. Ayupova, Mukarram. "On the basis of games for children with speech deficiency literacy teaching." Academicia: an international multidisciplinary research journal 11.2 (2021): 1496-1501.
10. Музаффарова Х.Н., Pedagogical possibilities of organizing professional practice of students of preschool speech therapy. International Congress on Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences Bilbao, Spain, March 27th, 2022. conferencezone.org. 312-314
11. Музаффарова Х.Н., Мактабгача логопедияни ўқитиш методикаси бўйича дидактик ва мотивацион имкониятларни такомиллаштириш модели. "Бола ва замон" журнали 2022/3.Т.: 19-23 бет
12. Музаффарова Х.Н., Болаларда нутқ бузилишлари ва уларга коррекцион ёндошиш усуллари., "Тафаккур зиёси" журнали. 2020/1. Ж.: 153-155 бет
13. Музаффарова Х.Н., Мактабгача логопедияни ўқитиш методикаси бўйича назарий машғулотларни ташкил этиш технологиялари., " Ўзбекистон миллий университети хабарлари" журнали. 2022 /8/1. -Т.: 152-156 бет
14. Музаффарова Х.Н., Мактабгача логопедияни ўқитиш методикасида логопед ўқитувчиларининг касбий маҳоратини шакллантириш йўллари., "Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў Нөкис" журнали. 2022, 4/1 Қарақалпақстан, - 119-124 б
15. Музаффарова Х.Н., Мактабгача таълим муассасаси машғулотлар жараёнида ўйин фаолиятидан фойдаланишнинг педагогик аҳамияти., "Мактабгача ёшдаги

болалар таълим тарбиясини такомиллаштириш муаммо ва ечимлари“ мавзусидаги республика илмий амалий анжуманининг мақолалар тўплами. Жиззах, 2016 йил. 145 б

16. Музаффарова Х.Н., “Педагогик технологиялар ва уларни махсус таълим мусасаларига тадбиқ этиш”. Республика илмий-назарий анжуман материаллари 16ўлим нөкис — 2018. -Б 127-130 б

17. Музаффарова Х.Н., Таълим – тарбия жараёнида инновацион усуллардан фойдаланишда ўқитувчининг маҳорати., Педагогиканинг долзарб муаммо ва ечимлари Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Жиззах , 2021-№ 3, -Б 99-103

18. Музаффарова Х.Н., Ўқитиш жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланиш масалалари., “Бола ва замон” журналы 2019/2. Т.: -57-62 б

19. Музаффарова Х.Н.,Ўзбекистонда бакалавр педагогларни тайёрлашнинг инновацион моделлари., Psycho – pedagogical problems ofa personality and social interaction : matirials of the VII inter national scientific conference. May 15-16, 2016. e-mail: sociosfera@seznam.cz. 151-153 б